

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

“LAYLI VA MAJNUN” DOSTONINING RANG-BARANG NAMUNALARI

Maqsuda Jammato

UrDU akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

jammatovamaqsuda1976@mail.com

Annotatsiya: Maqolada “Layli va Majnun” dostonining arab xalqlarida tarqalgan qadimiy syujetiga oid ma’lumotlar va qo‘lyozma nusxalari, Navoiy, Umar Boqiy, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li variantlari va Xorazm qo‘lyozma nusxasining til xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: “Layli va Majnun”, qadimiy arab rivoyatlari, Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni, syujet, qo‘lyozma nusxa, Umar Boqiy, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, Xorazm qo‘lyozma nusxasi, qissa doston.

Annotatsiya: В статье рассматриваются сведения о древнем сюжете эпоса «Лайли ва Мажнун», распространенном среди арабских народов и рукописных копиях, вариантах Навои, Умара Баки, Фазиль Юлдаш, а также языковые особенности хорезмского рукописного списка.

Ключевые слова: «Лайли ва Мажнун», древнеарабские повествования, эпос Навои «Лайли ва Мажнун», сюжет, рукописная копия, Умар Баки, сын Фазиль Юлдаша, Хорезмская рукописная копия, новеллистический эпос.

Annotation: The article deals with information about the ancient plot of the epic “Layli and Majnun”, common among the Arab peoples and handwritten lists, variants of Navoi, Umar Baki, Fazil Yuldosh oglu, linguistic features of the Khorezm handwritten list.

Key words: “Layli and Majnun”, ancient Arabic narratives, Navoi’s epic “Layli and Majnun”, plot, handwritten list, Umar Baki, Fazil Yuldash oglu, Khorezm handwritten list, short story.

“Layli va Majnun” dostonining yozma adabiyotdagi variantlari, xususan, Alisher Navoiyning “Xamsa”siga kirgan dostonlar, ulardagi obrazlar, asarlarning badiiyati xususida ko‘plab tadqiqotlar yaratilgan va bu dostonlar ko‘plab darsliklarda ham o‘zining chuqur tahliliga ega bo‘lgan.

O‘zbek folklorshunosligida dostonlar badiiyati masalasi ancha keng doirada o‘z tahliliga ega bo‘lgan [1]. Shuni qayd qilish lozimki, “Layli va Majnun”ning Xorazmdan topilgan va Fozil shoir kuylagan variantlari haqida hozirgacha folklorshunoslikda birorta tadqiqot yaratilgan emas.

“Layli va Majnun”ning Xorazmdan topilgan varianti qo‘lyozma shaklida bo‘lganligi sababli uning leksikasida eski o‘zbek tili ustuvorlik qiladi. Shu bilan birga fors va arab tiliga oid o‘zlashma qatlam alohida ko‘zga tashlanib turadi. “Layli va Majnun” dostoni Xorazmda baxshilarning og‘zaki repertuariga o‘tmasdan faqat qissaxonlar tomonidan o‘qib kelinganligi sababli ular qachon ko‘chirilgan bo‘lsa, o‘sha davrdagi til xususiyatlarini barqaror saqlab kelgan. Albatta, doston leksikasini, undagi turkiy, forsiy, arabiy qatlamlarga oid so‘zlarni tahlil qilish tilshunoslikka aloqador

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

masaladek tuyulsa-da, mazkur muammoga doir ayrim fikrlarni aytib o‘tish folklor asarlarining qo‘lyozma nusxalari bilan daxldor ayrim yechilmagan masalalarni hal qilishga yordam beradi. Doston tiliga e‘tibor berilsa, ijodkorining turkiy tildan tashqari fors tilini bilgan va madrasa ta‘limini olgan, iste‘dodli ijodkor ekanligi sezilib turadi. Asar muallifi o‘sha davrda rasm bo‘lgan eski o‘zbek adabiy tili qoidalari doirasida faoliyat ko‘rsatgan. Shu bilan birga doston leksikasi o‘g‘uz lahjasi bilan bog‘liq anchagina so‘zlarni o‘z ichiga qamrab oladi.

“Layli va Majnun” dostonining Xorazmda qo‘lyozma tarzida tarqalgan varianti nasriy va she‘riy qismlardan iborat xalq dostonlaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Uning nasriy qismi ham, she‘riy qismi ham badiiy jihatdan pishiq-puxta ishlangan. Uni ko‘chirgan kotibning kuchli salohiyati dostonidagi leksik boylik va undan mohirona foydalanishda yaqqol ko‘rinib turadi.

Doston leksikasida arabiy, forsiy qatlam juda faol ishlatilgan. Natijada badiiy nutqda sinonimik ifodalar va poetizmlarning salmog‘i yana-da oshgan. Shu bilan birga dostonida shevaga xos bo‘lgan ko‘pgina leksik birliklar va xalqona ifodalar ham tez-tez ko‘zga tashlanib turadi.

Dostonning mazkur varianti XIX asrning o‘rtalarida ko‘chirilganligi sababli unda diniy atamalar, munojotlar ko‘p bo‘lib, matnda eskirgan va tarixiy so‘zlar anchani tashkil etadi. Dostonning xalq qissalariga mansub o‘z uslubi mavjud bo‘lib, uning ijodkori o‘sha qissalarga xos an‘analarga to‘la rioya qilgan. Natijada asar tilida evfemistik iboralar, so‘z takrorlari natijasida turli nozik ifodalarni ro‘yobga chiqarish san‘ati ustuvorlik qiladi. Bu ifodaviy usullar ravishdosh, ot, sifat, son, va sonning ravishdoshga aylantirilishi, sinonim va antonimlar takrori orqali namoyon bo‘ladi. O‘z navbatida asar tilida badiiylik mezonini kuchaytirishi uchun morfologik va sintaktik usullarga ham keng e‘tibor qaratilgan.

Og‘zaki yaratilgan dostonlarda asar tilining badiiy bo‘yoqdorligi uning ijrochisi mahorati bilan bog‘liq bo‘lib, har bir ijroda o‘zgacha ko‘rinish kasb etsa, yozma nusxalar orqali ommalashgan dostonlarda asar badiiyati uni ijod qilgan shaxs salohiyati bilan aloqadordir. Bunday dostonlar nusxadan nusxaga ko‘chirilganda ham unchalik o‘zgarishlarga uchramaydi.

Xorazm varianti ijodkori Nizomiy, Navoiy, Fuzuliy, Andalib kabi daho yozuvchilar ijodi bilan tanish bo‘lgan, ulardagi eng yaxshi xususiyatlarni o‘z asarida sintezlashtirgan. Dostonida initsial formulalar, badiiy tasvir vositalaridan keng doirada foydalanilgan. Nasriy matnlarda maqollar, frazeologik iboralar, mifologik lavhalarni istifoda etgan, rivoyaviy uslubning barqaror an‘analariga murojaat qilgan.

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

Mumtoz adabiyotda ishlatiladigan g‘azal, muxammas, masnaviy kabi janrlarni doston tarkibida mahorat bilan qo‘llagan.

Dostonning Navoiy, Fuzuliy, Andalib kabi turkigo‘y shoirlar tomonidan yaratilgan namunalari va xalq orasida ilgaridan ommalashib kelayotgan “Layli va Majnun” haqidagi turli afsona va rivoyatlar bu syujetning xalq orasida keng ommaviylashishiga va uning baxshilar ijodiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishga olib keldi.

Natijada Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lining og‘zaki repertuarida “Layli va Majnun”ning yangi bir varianti yuzaga keldi. Fozil shoir asarni tom ma‘noda xalqchil uslubda yaratdi. Uning tarkibida saj‘, turli stilistik formulalar, stereotip ifodalar, maqollar sheva elementlari ko‘plab uchraydi. Hatto asarning urush sahnasida qahramonlik eposlariga xos stilistik ifodalar ham ko‘plab qo‘llanilgan.

Fozil shoir asar tilini ishlaganda xalq orasida og‘zaki tarqalgan dostonlardagi an‘analar doirasida ish ko‘radi. O‘xshatish va sifatlashlarda tabiat hodisalari, turli hayvonlar, parrandalar, o‘simliklar, narsa-predmetlarni ob‘ekt sifatida tanlaydi.

Shuningdek, dostonda xalqona mubolag‘alar, ramziy ifodalardan o‘rinli foydalanadi. Shoirning mahorati asar tilida ishlatilgan tazod san‘atida, sinonimik ifodalarni tanlashda o‘zining yuksak mahoratini namoyish qiladi. Bu toifa ifodalarni baxshi inson ruhiyati bilan uzviy aloqador holda juda o‘rinli ishlatadi. Bu holat badiiy nutqning bo‘yoqdorligini yanada oshiradi.

Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li talantli baxshi, an‘anaviy dostonlarning mohir ijrochisi bo‘lganligidan tilning og‘zakilik xususiyatlariga tayanib morfologik vositalardan ham unumli foydalanadi. Uning ushbu xalq tiliga xos mahorati juft so‘zlardan, ko‘makchi so‘zlardan, fonetik ohangdorlikdan ijodiy oziq olganligida ko‘zga tashlanadi.

Shoir asardagi she‘riy parchalarni 7, 8, 11 bo‘g‘inli vaznlarda yaratgan. She‘rlarning 7, 8 bo‘g‘inli vaznlari asosan ruhiy kechinmalarni ifodalashda, 11 bo‘g‘inli vaznlar esa epik tasvirlarda istifoda etilgan. Ba‘zan asarda mumtoz adabiyotdagi murabba‘larga o‘xshagan shakllar ham uchrab qoladi. Binobarin, Fozil shoir varianti o‘zining xalqchil tili, baxshiyona ifodalari, an‘anaviy dostonlarga xos uslubiy ko‘rinishlari bilan alohida e‘tiborga loyiq.

“Layli va Majnun” dostonining yozma adabiyotda ko‘plab shoirlar tomonidan rang-barang namunalarning paydo bo‘lishi asarning ommaviy tarqalishiga yo‘l ochdi. Natijada asarning qissa shaklidagi variantlari yuzaga kela boshladi. Shulardan biri Umar Boqiyning “Layli va Majnun” dostonidir. O‘z davrining yetuk ziyolisi bo‘lgan Umar Boqiy qissaxonlarga moslab asarning nasriy bayonini ishlab chiqdi.

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

Adib garchi asarni nasriy bayondan iborat deb qayd qilsa-da, unda bir qancha she’riy parchalar ham mavjud. Umar Boqiy doston syujetining nasriy bayonini yaratar ekan, uni xalq orasida yanada ko‘proq ommaviylashishiga o‘z hissasini qo‘shadi.

Adibning ushbu asarining tilida xalq orasida tarqalgan dostonlardagi kabi arabcha, forscha leksika ustuvorlik qiladi. Ayniqsa, dostonning muqaddima va xotima qismlaridagi bayon o‘zining ancha murakkabligi bilan ko‘zga tashlanib turadi. Shu bilan birga bu asarda Xorazm shevasiga xos bo‘lgan leksik ifodalar, xalq ijodiyotiga xos mubolag‘aviy, mifologik tasvirlarga ham keng o‘rin berilgan. Ayniqsa, matn tarkibidagi saj‘ usuli asar tiliga alohida jilo bag‘ishlab turadi. Adib nasriy bayon jarayonida badiiy nutqning jozibadorligini ro‘yobga chiqarish uchun o‘xshatish va sifatlashlarning original shakllarini topishga muvaffaq bo‘lgan. Ko‘p hollarda ijodkor o‘zlashma leksikadan foydalanishga harakat qilib, badiiy ifodalarning yangi, ta’sirchan shakllarini izlab topadi.

Umar Boqiy dostonning eng mungli sahnalarida she’riy tasvirdan foydalanadi. U Laylining onasiga izhor qilgan vasiyatini, Majnunning ota-onasi qabri ustidagi ruhiy kechinmalarini she’riy bayon orqali kuchli ehtiros bilan ifodalaydi. She’rlar masnaviy shaklda bitilgan. O‘z navbatida matnning ayrim joylarida boshqa janrlarga ham murojaat etilgan. Shoir dastlab Layli va Majnunlarning monologini beradi. So‘ngra ularning ruhiy holati va keyingi harakatlarini muallif tilidan bayon qiladi. Natijada she’riy parchalarning ta’sir kuchi yanada ortadi.

Binobarin, Umar Boqiyning ushbu asari til xususiyatlari jihatidan biz oldingi faslimizda tahlil qilganimiz –asarning Xorazm variantiga juda yaqin keladi.

“Layli va Majnun” dostonining har uchala varianti ham badiiy jihatdan o‘z mavqeiga ega. Ayniqsa, biz Xorazm varianti sifatida belgilagan variantimiz bilan Umar Boqiy varianti uslub va leksik xususiyatlari bilan o‘zaro yaqinlik kasb etadi. Shu bilan birga Umar Boqiy varianti o‘z til xususiyatlari bilan ancha murakkabligi va asosan, nasriy bayonda yaratilganligi bilan alohidalikka ega.

Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li ijod qilgan og‘zaki variant esa butunlay qayta ishlangan syujet asosiga qurilgan va badiiyat jihatidan an’anaviy og‘zaki dostonlar bilan adekvat xususiyatga ega. Uni shoir xalqchil til, boy, rang barang tasviriy ifodalar asosida, original tarzda yarata olgan.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jirmunskiy V.M., Zarifov X.T. Uzbekskiy narodnyy geroicheskiy epos. – M. GIXL, 1977. –S.520.
2. Saidov M. O‘zbek dostonchiligida badiiy mahorat. –T. Fan, 1969. –B.36.
3. Mirzaev T. Epos i skazitel. –T. Fan, 2008. –B.410.

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

4. Ro‘zimboev S. Xorazm dostonlari. – T. Fan, 1985. –B.96.
5. Sarimsoqov B. O‘zbek adabiyotida saj‘. – T. Fan, 1978. –B.152.
6. Jo‘raev M. Folklorshunoslik asoslari. – T. Fan, 2009. –B.192.
7. Jumanazarov U. El suygan baxshining epik olami. – T. Fan, 2008. –B.146.
8. O‘zbek folklorshunosligi masalalari, II kitob. – T. Fan, 2010. –B.172.